

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ДОВКІЛЛЮ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF THE STATE FOR DAMAGE CAUSED TO THE ENVIRONMENT AS A RESULT OF ARMED CONFLICT

Дашковська О.Р., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності держав за шкоду, заподіяну довкіллю внаслідок збройного конфлікту. Шкідливий вплив людини на довкілля досяг таких масштабів, що її охорона вкрай необхідна для підтримки екології на оптимальному рівні. Особливо руйнівний вплив на природне середовище здійснює російська воєнна агресія, що завдає величезної шкоди довкіллю Української держави, застосовуючи заборонені види зброї, у тому числі біологічної та хімічної та спричиняє природним ресурсам непридатний для користування стан.

Зазначено, що для настання міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу у разі збройного конфлікту, необхідна наявність таких умов, як (1) юридичний факт порушення норм міжнародного права, що виявився у дії (бездіяльності) держави, (2) наявність спричиненої шкоди, (3) причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями держави та негативними наслідками (4) вина держави, яка заподіяла шкоду. За наявності зазначених умов настають відповідні наслідки міжнародно-правової відповідальності: (1) припинення правопорушення, (2) сатисфакція, (3) реституція та (4) компенсація.

Припинення міжнародного правопорушення та сатисфакція як види міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу у разі збройного конфлікту, є неефективними, оскільки правопорушення вже призвело до значних негативних наслідків для довкілля. Тому шкода, завдана навколишньому середовищу внаслідок збройного конфлікту, повинна бути відшкодована лише шляхом реституції та компенсації, що передбачають застосування комплексу відновлювальних заходів. Сплата компенсації не усуває шкоду, завдану навколишньому середовищу, проте спонурає відновлення корисних властивостей ґрунтів, висаджування лісових масивів, повернення представників окремих видів флори та фауни в ареал проживання та інші дії.

Пропонується створення спеціалізованого міжнародного фонду, який покликаний забезпечити втілення в життя комплексу заходів з очищення та відновлення довкілля, яке постраждало внаслідок воєнної агресії РФ.

Охорона навколишнього середовища є лише одним із багатьох правил, яких необхідно дотримуватись сторонам, які беруть участь у збройному конфлікті. Відповідальність держав за дії збройних сил є надзвичайно актуальною проблемою сучасних міждержавних відносин, особливо у разі завдання шкоди навколишньому природному середовищу під час воєнної агресії та вимагає подальшого вдосконалення через чітке визначення міжнародно-правових механізмів відшкодування завданої шкоди.

Ключові слова: збройний конфлікт, довкілля, екологічна шкода, міжнародно-правова відповідальність, види міжнародної відповідальності.

The article is devoted to the analysis of international legal mechanisms of holding states accountable for damage caused to the environment as a result of armed conflict. Man's harmful impact on the environment has reached such a scale that its protection is absolutely necessary to maintain ecology at an optimal level. The Russian military aggression, which causes devastating damage to the environment of the Ukrainian state, has a particularly destructive effect on the natural environment, using prohibited types of weapons, including biological and chemical, which causes natural resources to become unusable.

It is noted that the occurrence of international legal responsibility for damage caused to the environment in the event of an armed conflict requires the presence of such conditions as (1) the legal fact of violation of the norms of international law, manifested in the action (inaction) of the state, (2) the presence of the caused damage, (3) the causal relationship between the illegal act of the state and the negative consequences (4) the fault of the state that caused the damage. In the presence of the specified conditions, the corresponding consequences of international legal responsibility occur: (1) termination of the offense, (2) satisfaction, (3) restitution, and (4) compensation.

Cessation of international wrongdoing and satisfaction as types of international legal responsibility for environmental damage in the event of armed conflict are ineffective because the wrongdoing has already led to significant negative environmental consequences. Therefore, the damage caused to the environment as a result of the armed conflict should be compensated only through restitution and compensation, which involve the application of a set of restorative measures. Payment of compensation does not eliminate the damage caused to the environment, but it sponsors the restoration of useful properties of the soil, planting of forest areas, the return of representatives of certain species of flora and fauna to their habitat, and other actions.

It is proposed to create a specialized international fund, which is designed to ensure the implementation of a set of measures to clean up and restore the environment, which suffered as a result of the military aggression of the Russian Federation.

Environmental protection is only one of many rules that parties to an armed conflict must adhere to. The responsibility of states for the actions of the armed forces is an extremely urgent problem of modern interstate relations, especially in the case of damage to the natural environment during military aggression, and requires further improvement through a clear definition of international legal mechanisms for compensation for the damage caused.

Key words: armed conflict, environment, environmental damage, international legal responsibility, types of international responsibility.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток міжнародного права з охорони навколишнього середовища за останні десятиліття пояснюється усвідомленням небезпечного погіршення якості життя та здоров'я кожної людини. Багато збройних конфліктів останнього століття пов'язані з різними загрозами довкіллю, серед яких довгострокове хімічне забруднення на суші, забруднення водного середовища та атмосфери. Наслідки цих загроз позначаються не лише на країнах, які безпосеред-

ньо беруть участь у конфлікті, а й на цивільних особах та нейтральних державах, що відчувається впродовж тривалого часу після закінчення збройного конфлікту та створює багато різноманітних загроз довкіллю.

Однією з основних конвенційних норм, що передбачає відповідальність держави за дії збройних сил у воєнний час, є ст. 3 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї суходільної війни: «Воююча сторона, яка порушує норми зазначеного Положення, підлягає відповідальності у формі

відшкодування збитків, якщо для цього є підстави. Вона є відповідальною за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил» [1].

Воснна агресія РФ проти України спричинила значну екологічну шкоду. Унаслідок обстрілів регулярними військами РФ зафіксовані пожежі на хімічних підприємствах, що призвело до небезпечних хімічних забруднень навколишнього середовища. Широкомасштабного характеру в результаті бойових дій набули лісові пожежі, в результаті яких постраждали десятки тисяч гектарів лісових масивів, включаючи об'єкти природно-заповідного фонду. Мінна небезпека призвела до обмеження або втрати можливості природокористування на значних територіях. У результаті руйнування очисних споруд погіршився екологічний стан водних об'єктів. Агресія РФ призвела до потрапляння у довкілля шкідливих і небезпечних речовин, знищення родючого шару ґрунту, рослинного покриву, об'єктів дикої фауни, в тому числі занесених до Червоної книги України [2, с. 20-32]. Тому питання міжнародно-правової відповідальності РФ, за шкоду, заподіяну українському довкіл्लю внаслідок збройного конфлікту набувають особливої актуальності.

Стан розробки проблеми. Дослідники міжнародно-правової відповідальності, серед яких М. Буроменський, М. Баймуратов, Ю. Блажевич, О. Букевич, С. Братусь, Н. Витрук, П. Куріс, І. Лукашук, О. Мисак та ін. підкреслюють, що немає жодного правового питання, яке не було б так мало досліджене та заплутане і водночас було б таким актуальним, як розуміння поняття міжнародно-правової відповідальності держав.

Мета статті полягає у визначенні поняття міжнародно-правової відповідальності та виявленні сучасних тенденцій у міжнародній практиці, що стосуються відповідальності держав за грубі порушення норм міжнародного права з охорони навколишнього середовища внаслідок збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Норми міжнародного гуманітарного права є одним із основних регуляторів правовідносин у галузі охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів. У сучасному міжнародному праві склалася система норм, що регулюють обмеження та заборону, а також передбачають відповідальність за завдання шкоди навколишньому природному середовищу у зв'язку з військовою агресією держав.

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути, ліквідувати шкоду, заподіяну їм іншому суб'єкту міжнародного права внаслідок порушення міжнародно-правового зобов'язання, або обов'язок відшкодувати збитки, які зазнала потерпіла сторона. Інститут відповідальності є загальним, наскрізним інститутом міжнародного права, його норми покликані забезпечити охорону правопорядку в усіх сферах міждержавних відносин [3, с. 311-312].

Комісія міжнародного права ООН визначила міжнародну відповідальність держав як усі види правовідносин, що можуть виникнути внаслідок міжнародно-протиправного діяння держави, незалежно від того, чи обмежується ці відносини правовідносинами між державою, яка вчинила протиправне діяння, та державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються на інших суб'єктів міжнародного права, та, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язаннями винної держави поновити право потерпілої держави та стягнути завдані їй збитки або ж охоплює право самої постраждалої держави чи інших суб'єктів міжнародного права застосувати до винної держави будь-яку санкцію, що допускається міжнародним правом [4, с. 204]. Зміст міжнародної відповідальності визначається як наслідки дії щодо відшкодування збитків та санкцій у відповідь на порушення норм міжнародного права.

Сучасна концепція правової охорони навколишнього середовища передбачає особливий характер відповідаль-

ності за екологічні збитки, завдані необхідністю забезпечити попередження та відшкодування шкоди навколишньому середовищу, що може бути заподіяна забрудненням довкілля, псуванням, знищенням, пошкодженням, нераціональним використанням природних ресурсів, руйнуванням природних екологічних систем та іншими правопорушеннями. Ю.С. Шемшученко зазначає, що Підкомісією ООН з прав людини та навколишнього середовища розроблено чотири види екологічних прав людини: право на доступ до екологічної інформації, право на сприятливе довкілля, право на доступ до екологічного правосуддя та право на участь громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища [5, с. 29].

Таким чином, міжнародно-правову відповідальність можна визначити як правовідносини, що виникають між державою, яка порушує свої міжнародні обов'язки, та державою, чії права були порушені. Для настання міжнародно-правової та внутрішньодержавної відповідальності потрібна наявність певних підстав, що визначаються як умови міжнародно-правової відповідальності: 1) наявність правопорушення, що виражається у дії (бездіяльності) держави; 2) спричинення шкоди, яка виявляється у значних втратах, яких зазнала постраждала держава; 3) причинно-наслідковий зв'язок між дією (бездіяльністю) і негативними наслідками (втратами, пошкодженнями, тощо); 4) вина держави, яка заподіяла шкоду.

В науці міжнародного права достатньо поширеною є класифікація підстав міжнародно-правової відповідальності на юридичні і фактичні. Юридичними підставами міжнародно-правової відповідальності держав визнаються міжнародні договори, міжнародні звичаї, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних (міжурядових) організацій, обов'язкові для виконання державами-членами, односторонні міжнародно-правові акти держав, і навіть рішення міжнародних арбітражних судів. Фактичними підставами міжнародно-правової відповідальності є правопорушення як складне соціальне явище з наявністю усіх ознак міжнародного правопорушення [3, с. 313-314].

Застосування норм міжнародно-правової відповідальності призводить до виникнення нового типу міжнародно-правових відносин, що породжують, з одного боку, обов'язок держави-правопорушника припинити неправомірні дії, відновити порушене право постраждалої держави, відшкодувати заподіяну шкоду та зазнати санкцій, а з іншого боку – право постраждалої сторони вимагати від держави-правопорушника виконання цих обов'язків, отримання відповідного відшкодування завданої шкоди та задоволення інтересів постраждалої сторони [3, с. 312].

В юридичній науці традиційно виділяють три умови настання міжнародно-правової відповідальності. По-перше, наявність факту порушення норм міжнародного права (правопорушення). Залежно від характеру діяння та тяжкості наслідків правопорушення виділяють міжнародні делікти та міжнародні злочини. Міжнародний делікт – це протиправне діяння, яке завдає шкоду окремій державі чи певному колу суб'єктів міжнародного права (наприклад, встановлення дискримінаційного режиму для окремих категорій іноземних громадян, порушення дипломатичного імунітету). Міжнародний злочин – це найнебезпечніше міжнародне правопорушення, що посягає на життєво важливі інтереси держав і націй, та підриває основи їх існування, грубо зневажає найважливіші принципи міжнародного права, що є загрозою миру та безпеці людства [3, с. 317-318].

Під довкіллям розуміється все те, що оточує людину на Землі. Разом з тим, останні десятиліття термін «довкілля» все більше «екологізується», і під довкіллям розуміється усе природне середовище. На жаль, людство, яке активно пропагує культ «суспільства споживання», не замислюється про далекосяжні наслідки погіршення екологічної ситуації на планеті Земля. В.І. Вернадський зазначав, що

історія людства та історія природи дедалі більше збігаються і навпаки, історія природи дедалі більше збігається з історією людства та відчуває зростаючу дію останньої. Все це швидше пов'язано з тим, що зв'язок людей з природою стає все глибшим і органічнішим. Відсутність воєн і конфліктів, гармонія, мирний стан суспільства в усьому світі здійснює сприятливий вплив як людей, так і на природу [6, с. 34].

З часу прийняття Стокгольмської декларації 1972 р. та Паризької конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 року доквілля стало цінністю, що охороняється міжнародним правом не тільки в умовах миру, а й, особливо, під час міжнародних збройних конфліктів [7, с. 26-32]. Тому найважливішим принципом у сфері охорони навколишнього середовища є принцип заборони використання навколишнього природного середовища у військових цілях.

Окремо необхідно зазначити, що п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, вказує що «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу» [8]. У цій статті поряд із загальним принципом закріплено і спеціальний принцип, що стосується захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту. Додатковою до цього принципу, Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, що завдає надмірних пошкоджень або має не вибірково дію у 1980 році закріпила норми, зміст яких категорично забороняє застосовувати бойові запальні засоби проти лісів та інших зелених насаджень.

Як відомо, міжнародне правопорушення є діянням (дією або бездіяльністю) суб'єкта міжнародного права, яке створює правову основу міжнародної відповідальності, що заснована на зобов'язанні суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності [3, с. 313]. В науці міжнародного права прийнято виділяти: відповідальність за винні діяння, які завдали шкоду навколишньому середовищу в зонах збройних конфліктів та відповідальність за діяння, в яких відсутня вина держави, яка завдала шкоду постраждалій стороні. Традиційно міжнародна відповідальність, яка настає в результаті протиправних дій суб'єкта міжнародного права, є «винною відповідальністю», для встановлення якої держава-позивач має довести, що держава-відповідач вчинила акти порушення міжнародних зобов'язань та довести зв'язок між протиправним діянням та завданою шкодою [9, с. 83].

Поняття винної відповідальності було визначено Комісією міжнародного права ООН у наступній редакції: «Протиправна дія держави, вчинена на міжнародному рівні, має місце, коли: а) поведінка, яка полягає у дії чи бездіяльності держави, не відповідає нормам міжнародного права; та б) коли поведінка призводить до порушення державою міжнародних зобов'язань» [9, с. 3]. Відповідно до цього визначення передбачається наявність вини як обов'язковою умовою порушення норм міжнародного права.

Питання про абсолютну відповідальність, тобто про відповідальність без вини за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу в ситуаціях збройних конфліктів, є дискусійним [10], оскільки шкода, завдана навколишньому середовищу, може бути викликана правомірною активністю з боку суб'єкта міжнародного права без порушення належної обачності.

Суб'єкт міжнародного права може бути притягнутий до відповідальності не лише за порушення міжнародних зобов'язань, але й за дії, які, згідно з міжнародними правовими нормами, можуть завдати шкоду навколишньому середовищу іншої держави і така відповідальність розглядається як абсолютна. За дорученням Генеральної

Асамблеї ООН Комісія з міжнародного права ООН ще у 1978 році розпочала розробку проекту конвенції про міжнародну відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом. Абсолютна відповідальність накладається, якщо «держава здійснює вторгнення на територію сусідніх держав за обставин, які не можуть виправдати заяви про самооборону (Статті 2(4) Статуту ООН). Держава буде нести відповідальність і в тому випадку, якщо під час битви її збройні сили знищать військові об'єкти, які не відповідають вимогам статей 35(3) і 55 Додаткового Протоколу I, і тим самим, завдадуть шкоду навколишньому середовищу» [11].

Ще однією умовою, яка необхідна для настання міжнародно-правової відповідальності за спричинення шкоди навколишньому середовищу під час збройного конфлікту, є причинно-наслідковий зв'язок. Це зв'язок між дією (бездіяльністю) певного суб'єкта міжнародного права та шкодою, завданою навколишньому середовищу, яка є наслідком такої дії (бездіяльності) [12]. Деякі міжнародні угоди, що визначають питання міжнародної відповідальності, вимагають наявності причинно-наслідкового зв'язку між діяннями держави та завданими збитками. Наприклад, у статті 2(1), (3.4) Віденської Конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду йдеться про те, що «оператор ядерної установи несе відповідальність за ядерну шкоду після підтвердження того, що така шкода була наслідком ядерного інциденту на його ядерній установці» [13].

Інша складність у підтвердженні причинних зв'язків виникає з факту, що дії, вчинені в одному місці, можуть викликати негативні наслідки на інших віддалених ділянках [14, с. 5]. Більш того, багато шкідливих наслідків впливу на навколишнє середовище не виявляється відразу після небезпечної події і можуть проявитися через роки або десятки років по тому.

Третьюю необхідною умовою настання міжнародно-правової відповідальності є шкода, заподіяна навколишньому середовищу у разі збройного конфлікту, яка може бути завдана під час військових операцій, у мирний час або в ситуаціях збройних конфліктів.

Поняття шкоди включає забруднення повітря, виснаження ресурсів, шкоду ґрунтовим водам, берегової лінії, рибному промислу, болотам і пасовищам, культурній спадщині, здоров'ю людей тощо. Складним є питання визначення розміру шкоди, яка завдана навколишньому середовищу тих регіонів, які не належать жодній державі, зокрема, відкритим морям, космічному простору чи Антарктиді. В такому разі, відповідно до ст. 145 Конвенції ООН з морського права, на відповідній території вживаються заходи, необхідні для забезпечення ефективного захисту морського середовища від шкідливих наслідків, які можуть виникнути через таку діяльність держави-агресора.

Таким чином, міжнародно-правовою відповідальністю за шкоду, завдану навколишньому середовищу внаслідок збройного конфлікту, можна визначити як правовідносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права, які перебувають у стані збройного конфлікту, через що на суб'єкта, який вчинив міжнародне правопорушення, покладається обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому середовищу.

Слід виділяти чотири види міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу під час збройних конфліктів: припинення правопорушення, сатисфакція, реституція та компенсація.

Реституція як засіб міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу у разі збройного конфлікту, є поверненням неправомірно вилучених у держави, її організації та громадян матеріальних цінностей, що є не завжди є можливим, оскільки передбачає застосування комплексу очисних та відновлювальних заходів, що у свою чергу вимагає наявності значних матеріальних ресурсів для того щоб пошкоджена

екологічна система повернулася до нормального стану. Процес відновлення повинен включати, в тому числі, і відновлення здоров'я людей, боротьбу з хворобами, як наслідками екологічної катастрофи [15].

Компенсація як вид міжнародно-правової відповідальності за шкоду, завдану навколишньому середовищу у разі збройного конфлікту, є правом постраждалої внаслідок збройного конфлікту держави на матеріальне відшкодування збитків, які були завдані навколишньому середовищу з боку держави-агресора у разі нестачі реституції. Сплата компенсації не усуває шкоду, завдану довкіллю, проте може спонсорувати компенсаційні заходи: посадку дерев у пошкоджених лісах, відновлення корисних властивостей ґрунтів, повернення представників окремих видів флори та фауни в ареал проживання тощо.

Компенсацію необхідно вимагати незалежно від того, коли проявилися наслідки збитків, завданих навколишньому середовищу, у ситуаціях збройних конфліктів або у мирний час. Водночас деякі автори стверджують, що якщо збитки непоправні, то не потрібно ніякої компенсації, оскільки нічого істотного не буде зроблено для відновлення ураженої зони [16]. Така думка, на наш погляд, є не зовсім коректною через невідповідність міжнародними нормам та принципам. Компенсація має бути еквівалентною надзвичайній цінності пошкоджених об'єктів та придатною для фінансування проектів, пов'язаних з пошуком заміщення невідновлених об'єктів комерційним чи науковим шляхом та вимогою фінансування засобів захисту схожих об'єктів довкілля, щоб гарантувати безпеку в інших частинах світу.

Шкода, завдана навколишньому середовищу, повинна включати втрати або витрати через: а) зменшення та запобігання екологічної шкоди, що включає витрати, що безпосередньо пов'язані із забрудненнями в прибережних та міжнародних водах; б) заходи щодо очищення та відновлення навколишнього середовища через виснаження чи руйнування природних ресурсів; в) доступність охорони здоров'я та проведення медичного обстеження з метою

боротьби зі збільшеними ризиками захворювань внаслідок заподіяної шкоди навколишньому середовищу [17].

Вимога припинення міжнародного правопорушення, як і сатисфакція, є малоефективними видами юридичної відповідальності, оскільки правопорушення вже призвело до негативних наслідків для довкілля. Шкода, заподіяна навколишньому середовищу внаслідок збройних конфліктів, може бути відшкодована лише шляхом реституції та компенсації. Реституція передбачає застосування комплексу відновлювальних заходів, тому доцільним є створення спеціалізованого міжнародного фонду, який зміг би забезпечити втілення в життя комплексу заходів щодо очищення та відновлення навколишнього середовища, яке постраждало внаслідок збройних конфліктів. Сплата компенсації не усуває шкоди, завданої навколишньому середовищу, проте компенсаційна сплата може, наприклад, спонсорувати відновлення корисних властивостей ґрунтів, посадку дерев у пошкоджених лісах, повернення представників окремих видів флори та фауни в ареал проживання та інші дії.

Висновок. Відповідальність суб'єктів міжнародного права за спричинення шкоди навколишньому середовищу набуває нового концептуального значення. Відповідальність є важливим правовим інструментом, що забезпечує функціонування міжнародної правової системи, та досягається, з одного боку, через встановлення обов'язкових для виконання правил поведінки, а з іншого боку, визначенням санкцій за порушення норм міжнародного права та встановленням правових механізмів відшкодування збитків, завданих державою-агресором навколишньому середовищу постраждалої сторони.

Отже, відповідальність держав за дії збройних сил є надзвичайно актуальною проблемою сучасних міждержавних відносин, особливо у разі завдання шкоди навколишньому природному середовищу під час воєнної агресії та вимагає подальшого вдосконалення через чітке визначення міжнародно-правових механізмів відшкодування завданої шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU07K01U?an=2> (дата звернення: 28.11.2022).
2. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / Блага А. Б. та ін.; за заг. ред. А. П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К. : КИТ, 2017. 88 с.
3. Міжнародне право : навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського. К. : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
4. Ежегодник Комиссии международного права. М., 1973. Т. 2. 1973. 280 с. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_1973_v2.pdf (дата звернення: 28.11.2022).
5. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. Киев : Наук. думка, 1989. 232 с.
6. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / отв. ред. А.Л. Яншин. М. : Наука, 1991. 269 с.
7. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / Кол. авт. : Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. Львів. 2009. 203 с.
8. Додатковий Протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28.11.2022).
9. Lisa M. Kaplan, International Responsibility of an Occupying Power for Environmental Harm: The Case of Estonia, 12 *Transnat'l L.* 153, 183 (1999). URL: <https://scholarlycommons.pacific.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1508&context=globe> (Last accessed: 28.11.2022).
10. Draft Articles on State Responsibility, supra note (2051) art. 3. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (Last accessed: 28.11.2022).
11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28.11.2022)
12. The 1996 ILC Report on International Liability, supra note (2085) at 125-51 URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v2_p2.pdf (Last accessed: 28.11.2022).
13. Summary Records of the 2179th Mtg., (1990) 1 *Y.B Int'l L. Comm'n* 226, U.N. Doc.A/CN.4/SER.A/1990. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1990_v1.pdf (Last accessed: 28.11.2022).
14. Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, supra note (2110) art. II (1)(3.4). <https://www.osti.gov/etdeweb/servlets/purl/252887> (Last accessed: 28.11.2022).
15. Kiss, *Droit international de l'environnement* 77-80 (1989) URL: https://www.persee.fr/doc/rjenv_0397-0299_1989_num_14_4_2558_t1_0479_0000_1 (Last accessed: 28.11.2022).
16. Present Limits to the Enforcement of State Responsibility for Environmental Damage in International URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1521&context=ils> (Last accessed: 28.11.2022).
17. David Wilkinson, *Moving the Boundaries of Compensable Environmental Damage Caused by Marine Oil Spills: The Effect of Two New International Protocols*, 5 *J. ENV'T L.* 71, 88 (1993). URL: <https://academic.oup.com/jel/article-abstract/5/1/71/443169#no-access-message> (Last accessed: 28.11.2022).